

Ялтинська конференція держав Великої трійки і вихід України на міжнародну арену

Андрій КУДРЯЧЕНКО,
доктор історичних наук, професор,
директор Державної установи
«Інститут всесвітньої історії НАН України»

Цьогоріч світова спільнота відзначає кілька 70-річних ювілеїв – визначних дат для всього людства, які пов'язані із завершенням Другої світової війни. Одна з перших ювілейних дат – це 70-річчя Ялтинської конференції глав союзних держав та урядів антигітлерівської коаліції (так званої Великої трійки): СРСР, США і Великої Британії, що відбулася 4–11 лютого 1945 року в Криму. Ця конференція проводилася з метою координації планів щодо завершення розгрому нацистської Німеччини та її союзників, вироблення основних принципів післявоєнного облаштування світу.

Ялтинська конференція була другою після Тегеранської 1943 року та передувала наступній і останній Потсдамській (Берлінській) середини 1945-го. В історичному вимірі саме дві останні конференції Великої трійки поставили крапку в низці схожих міжнародних форумів: у Відні (1815), Берліні (1878) та Версалі (1919), на яких великі держави в руслі класичної геополітики спільно виробляли принципи нового світоустрою. У лютому 1945 року на переговорах у Криму були присутні: голова РНК СРСР Й. Сталін, президент США Ф. Рузвельт, прем'єр-міністр Великої Британії В. Черчилль, а також керівники зовнішньополітичних відомств цих держав, начальники вищих воєнних штабів, дипломати, радники. Відбувалася конференція в Лівадійському палаці біля Ялти і за пропозицією В. Черчилля мала умовну назву «Аргонавт».

Незважаючи на серйозні ідеологічні та інші розбіжності між СРСР, з одного боку, США і Великою Британією – з другого, учасники конференції прийняли вельми важливі рішення, які загалом відповідали інтересам антигітлерівської коаліції та були підпорядковані встановленню й збереженню миру в повоєнні десятиліття. Справді, рішення, ухвалені в Ялті й згодом у Потсдамі, стали доленосними не лише для конкретного історичного часу – періоду завершення Другої світової війни. Це були за своїм покликанням та змістом безпрецедентні явища світового виміру. Завдяки їм утвердився сталий світопорядок на наступні майже 50 років, а чимало з тих рішень залишаються й нині важливими скла-

довими збереження мирної рівноваги держав на планеті.

Саме в Ялті 70 років тому глави трьох великих держав погодили поточні й перспективні плани стосовно завершення війни та повоєнного світоустрою. Лідери країн-переможниць узгодили воєнні плани щодо розгрому спільного ворога, а також домовилися про подальшу загальну політику стосовно Німеччини. «Нашою непохитною метою, – говорилося в комюніке, – є знищення німецького мілітаризму й нацизму і створення гарантій того, що Німеччина ніколи більше не зможе порушити мирне життя всього світу». На конференції прийняли такі рішення: про створення окупаційних зон у Німеччині й утворення контрольного органу з головнокомандувачами військ окупаційних держав; про виплату Німеччиною репарацій країнам, які постраждали від нацистської агресії, тощо.

Водночас Кримська конференція увійшла в історію й створенням Організації Об'єднаних Націй (ООН). Саме тоді чітко визначилося положення про те, що основою роботи її постійного органу – Ради Безпеки – стане принцип однакості рішень провідних держав. Знаковою для нас була й та домовленість, за якою одними з держав-засновниць ООН разом із Радянським Союзом стали Україна та Білорусія як республіки СРСР, котрі найбільше постраждали від німецької окупації й спільно з Союзом РСР зробили величезний внесок у розгром агресора.

Польське питання було одним із найскладніших з-поміж обговорюваних на конференції. У підсумку

досягнули угоди про повоєнне створення сильної демократичної Польщі; про реорганізацію польського уряду на широкій соціально-політичній базі; про встановлення кордонів Польщі на заході по Одеру й Нейсе, а на сході – по так званій лінії Керзона; про збільшення території Польщі на півночі й заході, що було конкретизовано згодом на Потсдамській конференції 1945 року. Тим самим узгоджувалися питання щодо узаконення передвоєнних територіальних надбань Радянського Союзу (для України це її західні області).

На Ялтинській конференції прийняли також рішення стосовно Югославії (рекомендації щодо ліквідації монархії і розпуску королівського емігрантського уряду в Лондоні), угоду з питань Далекого Сходу (передбачався вступ СРСР у війну проти Японії через 2–3 місяці після закінчення війни в Європі). При цьому визначалися такі умови збереження наявного становища в Монгольській Народній Республіці; повернення СРСР Південного Сахаліну й усіх прилеглих до нього островів, відірваних від Росії внаслідок російсько-японської війни 1904–1905 років, а також передача Радянському Союзу всієї гряди Курильських островів; інтернаціоналізація торгового порту Дальній (Далінь), відновлення оренди Порт-Артура (Люйшунь) як воєнно-морської бази СРСР, експлуатація разом із Китаєм Китайсько-Східної й Південно-Маньчжурської залізниць. Ці умови доповнили рішення Каїрської конференції 1943 року й становили окремий документ під назвою «Кримська угода

трьох великих держав з питань Далекого Сходу».

Ялтинській конференції самою долею було признано стати історичною. Адже сторони не тільки погодили майбутні бойові операції на європейському театрі воєнних дій, а й виробили загальну політику в умовах беззапечної капітуляції Німеччини. Великим досягненням узгодженої дипломатії стало підписання Декларації про визволену Європу, в якій встановлювалися визначені принципи політики держав-членів антигітлерівської коаліції стосовно народів, визволених від фашизму. Декларація підтвердила право народів ліквідувати залишки фашизму й нацизму, створити демократичні установи за власним вибором. Заява «Єдність в організації миру, як і у веденні війни» стала підсумковим документом конференції. У ній керівники СРСР, США й Великої Британії погодилися і надалі зберігати й зміцнювати мир.

У роки повоєнного протистояння, а подекуди й нині, лунали закиди, нібито союзники поступилися радянському лідеру Й. Сталіну, а він вдало використав прихильність Ф. Рузвельта та розбіжності останнього з В. Черчиллем. За нашою оцінкою, тут не враховано всієї повноти чинників. Навіть побіжний погляд на розклад сил союзників і їхню реальну роль у боротьбі з ворогами дає всі підстави говорити про адекватність ставлення союзників до Сталіна й відповідний вплив СРСР на прийняття рішень. Величезний авторитет та воєнна вага СРСР сприймалися як доконана реальність.

Допоміжними аргументами на користь такої оцінки можуть слугувати й інші беззаперечні факти. Президент США й голова уряду Великої Британії з розумінням поставилися до того, що радянський керівник не зможе вийти на зустріч за межі своєї держави. Як свідчить у своїх спогадах В. Черчилль, президент Ф. Рузвельт «з радістю погодився прилетіти в Крим і зустрітися в Ялті, яка йому здається найзручнішим місцем на Чорному морі». Президент телеграфував англійському прем'єр-міністру: «Я все ще сподіваюся, що воєнне становище не завадить маршалу Сталіну зустріти нас на півдорозі».

Союзники розуміли, що вони одержують унікальний шанс встановити свої правила світоустрою: вперше в історії в руках усього трьох супердержав перебувала практично вся Європа і не лише вона. Тож вельми спокусливою й разом із тим нагальною була потреба провести нові державні кордони на території, яку це недавно контролював гітлерівський Третій рейх. Заразом потрібно було встановити неофіційні, але загальновизнані всіма

сторонами демаркаційні лінії між сферами впливу союзників.

Ця робота загалом була почата ще в Тегерані. Пізніше, у жовтні 1944 року, як пише у своїх мемуарах прем'єр-міністр Великої Британії В. Черчилль, на зустрічі з господарем Кремля він запропонував відсотки впливу СРСР і Британії (у згоді з США) щодо відповідних країн, які ще були окуповані Німеччиною. Й. Сталін погодився з цими пропозиціями.

Лідери трьох великих держав розуміли, що після поразки спільного ворога вимушене об'єднання зусиль західних країн і радянських більшовиків утратить усілякий сенс. Імперативно постала потреба у процедурі, що могли б гарантувати хоча б відносно непорушність нових розмежувальних ліній на карті світу, нових офіційних кордонів.

Тому в Ялті підписали декларацію про визволену Європу, що визначала принципи політики переможців на відвоєнованих у країн ворожого табору територіях. Вона припускала, зокрема, відновлення суверенних прав народів цих територій, а також право союзників спільно допомагати цим народам «поліпшувати умови» для реалізації цих самих прав. Утім, ідея спільної допомоги, як і очікувалося, не стала реальністю: кожна держава-переможниця мала владу лише на тих територіях, де розташовувалися її війська.

В Ялті троє лідерів досить добре впоралися з визначенням кордонів визволених держав Європи. Сталіну, Рузвельту й Черчиллю вдалося знайти спільну мову практично з усіх питань. Більше того, історичні документи свідчать, що особливо важких, нездоланих суперечок щодо більшості з них не виникало. СРСР одержав західний кордон із Польщею по так званій лінії Керзона, встановленій ще 1920 року. Фактично було відновлено довоєнний кордон, коли Німеччина і СРСР розділили Польщу відповідно до Пакту Молотова-Ріббентропа.

Як зазначалося, польське питання на конференції було одним із найскладніших. Союзники були єдині в прагненні досягти угоди про повоєнне створення сильної демократичної Польщі. Однак виникли суперечності щодо реорганізації польського уряду на широкій соціально-політичній базі. Певні дискусії велися стосовно встановлення східного й західного кордонів Польщі. Але, так би мовити, пакетний підхід до всіх питань повоєнного облаштування Польщі сприяв узгодженню різних бачень розв'язання проблеми Сталіна та Черчилля.

Особливе значення Ялтинської конференції Великої трійки полягає й у тому, що саме на ній ви-

никла ідея Організації Об'єднаних Націй. Союзники – хто більше, хто менше – розуміли важливість створення міждержавної чи навіть міжнародної організації, здатної запобігти спробам змінити встановлені межі сфер впливу. Саме на конференціях переможців у Тегерані й Ялті та на проміжних переговорах у Думбартон-Оксі – старовинній садибі Вашингтона – вироблено концепцію майбутньої Організації Об'єднаних Націй.

В Ялті союзники, так би мовити, розподіляли портфелі – формували кількісні та якісні підходи до функціонування майбутньої ООН, розподіляли місця постійних членів Ради Безпеки, які мають право вето, і дискутували, а то й торгувалися щодо кількості радянських республік, котрі мали право бути членами ООН. І саме в ялтинських документах з'явилася дата початку Сан-Франциської конференції, яка протягом двох наступних місяців напрацювала Статут ООН, – 25 квітня 1945 року. Саме ООН і стала символом та формальним гарантом післявоєнного світопорядку, організацією авторитетною і навіть досить ефективною в розв'язанні міждержавних проблем.

Держави-переможниці висловилися за продовження співробітництва, здійснюваного в роки війни. Для цього вони визначили також його механізм: постійні консулствації міністрів закордонних справ держав. Тож усі рішення Ялтинської конференції були спрямовані на якнайшоріший розгром агресорів та унеможливлення або запобігання в майбутньому воєнних зіткнень чи широкомасштабних воєн на континенті й у світі.

У науковій літературі побутує твердження про те, що Сталін під час Ялтинської конференції, як і в Тегерані, вправно користувався розбіжністю поглядів англійців і американців і довірою Рузвельта. Дехто стверджує, що протягом тижня переговорів саме на користь СРСР було вирішено низку фундаментальних питань: принципів діяльності ООН, східних кордонів Польщі та її повоєнного управління тощо.

Є й інші факти. Сталін прийняв пропозицію американського президента про те, що «постійний член Ради Безпеки не може користуватися правом вето при розгляді конфлікту, в якому він бере участь». На думку Рузвельта, радянська позиція була «великим кроком уперед, який буде позитивно сприйнятий народами всього світу». В обмін на ці поступки, незначні в очах Радянського Союзу, але важливі для американського президента з погляду формування нової рівноваги післявоєнного світу, СРСР домоглася бажаних результатів у питанні членства радянських республік в ООН. Як-

що раніше Радянський Союз вимагав для себе на попередніх переговорах про формування цієї міжнародної організації 16 місць – для всіх союзних республік, то в Ялті задовольнився чотирма, а згодом і трьома місцями (СРСР, Україна й Білорусія).

Не було палких суперечок і щодо принципу військової окупації Німеччини. За пропозицією Черчилля Сталін погодився на виділення французької зони за рахунок англійської й американської окупаційних зон. Натомість питання про майбутнє Німеччини, про її можливе розчленування після розгрому, стосовно якого були розбіжності між Рузвельтом і Черчиллем, передали на розгляд спеціальної комісії.

Можна стверджувати, що на Ялтинській конференції СРСР досяг піка своєї могутності, апофеозу міжнародного впливу. Союзники нехали без ентузіазму, але визнали моральне право Й. Сталіна, зароблене кров'ю мільйонів людей радянських республік, на участь у глобальному розподілі сфер впливу. Такого розкладу сил між наддержавами більше не траплялося.

Наступними роками дедалі більша поляризація світу призвела до утворення блоків, конфронтації (передусім щодо німецького питання) і війни в Кореї. Згодом світ розколовся на два антагоністичні табори. Утім, посилення напруженості завжди вміло дозувалося і з однієї, і з другої сторони залежно від того, як кожен табір бачив свою сферу впливу.

Загалом у площині інтересів радянського керівництва, його міжнародної політики був вихід України та Білорусії як суб'єктів на міжнародну арену. Водночас це було й визнанням реального внеску наших народів у розгром ненависних загарбників. А наближення перемоги в Другій світовій війні ставило на порядок денний врегулювання територіальних проблем та кордонів держав. За цих умов з метою показати переконливіше світовій громадськості територіальні надбання СРСР не як анексії, а як «возз'єднання» сталінське керівництво вирішило саме так. На думку господаря Кремля, ліпше було мати реальні квазісуверенні суб'єкти цих «возз'єднань» – Білоруську та Українську РСР, чий етнічні землі певний час перебували в складі Польщі, Румунії, Чехословаччини. За таких умов сам Радянський Союз, до якого власне приєднувалися ці етнічно однорідні території, нібито відходив на другий план.

Окрім того, розширення прав союзних республік у сфері міжнародних відносин мало значно посилити вплив СРСР у світовій політиці. Тож боротьба за майбутні голоси в ООН також стала вельми дієвою спонукою прихильності союзного

керівництва до відновлення прав України й Білорусії на зовнішньополітичне представництво.

Слід зазначити, що серед держав колишнього СРСР лише наша країна й тогочасна Білорусія стояли біля витоків вироблення основоположних документів, зокрема Статуту ООН, впливали й надалі відповідною мірою на розв'язання міжнародних проблем. Як відомо, 6 травня 1945 року українська делегація прибула до Сан-Франциско на установчу конференцію ООН. Делегацію очолював Д. Мануїльський – тогочасний голова Народного комісаріату закордонних справ України. Долучившись до роботи, Д. Мануїльський очолив 1-й комітет конференції, який мав підготувати текст преамбули, тобто вступу та першого розділу Статуту міжнародної організації – «Цілі та принципи». Членами різних комісій і комітетів були й інші представники української делегації: І. Сенін, О. Палладін, В. Бондарчук, М. Петровський, П. Погребняк.

Вельми важливо, що Україна однією з перших підписала Статут, ставши державою-засновницею ООН на рівні ще з 50 країнами. Нині членами цієї авторитетної міжнародної організації є близько 200 держав. На першій сесії Генеральної Асамблеї ООН Україну обрали до складу Економічної і Соціальної рад.

Українська РСР упродовж усіх наступних років була активним членом ООН, брала участь у роботі різних її формувань та міжнародних організацій. УРСР 1945 року стала членом Міжнародного суду, 1946-го – Всесвітньої організації охорони здоров'я, 1947-го – Всесвітнього поштового союзу, 1948-го – Всесвітньої метеорологічної організації, 1954-го – Міжнародної організації праці (МОП) і ЮНЕСКО, 1956-го – Європейської економічної комісії, 1957-го – членом МАГАТЕ. Українські дипломати в 1950-х роках працювали в 16 міжнародних організаціях, підписали 60 мирних угод та міжнародних конвенцій.

Важливим є й те, що після Другої світової війни переважна більшість українських земель опинилася у складі УРСР. Згідно з рішеннями в Ялті, державний кордон Польщі на сході проводився по так званій лінії Керзона. Фактично це означало визнання принципу етнічного кордону між Польщею та Україною, істотно зміцнювало стратегічні позиції СРСР у Східній Європі. Для Західної України це означало остаточне входження до складу УРСР.

Вирішилася й доля Закарпаття. 29 червня 1945 року підписано радянсько-чехословацький договір про включення Закарпатської України до складу УРСР. У листопаді того ж року його ратифікували Націо-

нальні збори Чехословацької Республіки та Президія Верховної Ради СРСР, а 22 січня 1946 року утворюється Закарпатська область із центром у місті Ужгороді. Разом із нею до західних областей входять: Волинська, Дрогобицька (1959-го об'єднана з Львівською), Львівська, Рівненська, Тернопільська, Станіславська (1962-го перейменована на Івано-Франківську), Чернівецька, Ізмаїльська (1954-го увійшла до складу Одеської області). Тож по завершенню Другої світової війни територія України зросла більш як на 58 тисяч квадратних кілометрів.

Наголосимо, що вихід України суб'єктом на міжнародну арену позначився її активною діяльністю. У липні 1946 року українська делегація бере участь у Паризькій мирній конференції, у лютому 1947-го укладає мирні договори з Італією, Румунією, Угорщиною, Болгарією та Фінляндією. 1948 року під час Дунайської конференції, на якій розглядали права судноплавства Дунаєм, українська делегація, підтримавши позицію делегації СРСР, виступила за скасування конвенції 1921 року, що забезпечувала привілеї в цьому регіоні недунайським державам: США, Великої Британії та Франції.

Отже, Україна ще за радянських часів досягла досить високого визнання світової спільноти. Зокрема, на 1948–1949 роки її було обрано до складу головного органу ООН – Ради Безпеки – непостійним членом. Удруге УРСР обиралася непостійним членом Ради Безпеки ООН уже на 1984–1985 роки.

Нерідко можна почути твердження про те, що Україна за радянських часів реально не була суверенною, тому її участь у роботі ООН від самого початку мала формальний характер. Проте це твердження є однобоким, воно не враховує всіх чинників. Вплив Кремля, звісно, обмежував самостійність української дипломатії у прийнятті рішень. Однак основна мета, якій підпорядковувалася діяльність України в ООН, цілком відповідає Статуту цієї міжнародної організації, головним покликанням якої є збереження миру.

Нині історичне значення Ялтинської конференції істотно переосмислюється. Сучасний світоустрій доволі нестабільний і малопередбачуваний. Ймовірно, він узагалі є лише перехідною стадією до іншої, нової фази. Про це свідчать і виклики, які нині постали перед Україною і світом. Україна як спадкоємиця Ялтинських рішень, як держава, котра зазнає агресії сусідньої країни, покликана стати однією з держав-лідерів, які обстоюють серед світового співтовариства імперативну потребу формування виважених демократичних і реалістичних засад світоустрою.